

Тетяна Крайнікова,

доцент Інституту журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка,
канд. філол. наук

Друкована книга і читання в сучасній культурі медіаспоживання: рецептивний аналіз

У статті йдеться про особисте сприйняття друкованої книги і читання сучасним українським медіаспоживачем. Рецептивний аналіз виконаний на матеріалах інтернет-дискурсу.

К л ю ч о в і с л о в а: друкована книга, український читач, інформаційні потреби, десакралізація та вінтажність читання.

The article is devoted to personal perception of printed books and reading by contemporary Ukrainian mediaconsumer. Receptive analysis was performed on online discourse materials.

К е у в о р д s: printed book, Ukrainian reader, information needs, desecration and vintageness of reading.

Дослідження культури медіаспоживання неможливе без вивчення такого важливого її аспекту, як читацька культура.

Актуальність проблеми, винесеної в заголовок статті, зумовлена докорінними змінами в інформаційних інтересах та медіаінтересах читацького загалу. Щоб не бути голослівними, наведемо висловлювання інтернет-користувача, котрий взяв участь в опитуванні «Чи читаєте ви книги?», про-

веденого телеканалом Бессарабия-ТВ на веб-сайті <http://akkerman24.com>:

Galina 09 лютого 2012

«У мене виявляється навіть і книг вдома немає. Ось пам'ятаю у моїх батьків 2 шафи стояло з книгами, тепер в гаражі все» [10].

Варто наголосити, що серед 27 коментарів, залишених учасниками інтернет-дискусії, тільки 8 містять чітке твердження про те, що їхні автори

активно читають книги і вважають це заняття для себе чи то корисним, чи то цікавим.

Процитоване повідомлення, як і інші подібні опитування демонструють: в актуальних соціокультурних умовах український читач змінився – він вже не той, що був кілька десятиліть тому. І це стає суттєвою практичною проблемою для інформаційної галузі загалом, а для видавничої, бібліотечної й поготив. Певна річ, окреслена проблема потребує виваженого і детального аналізу.

Мета статті – здійснити рецептивний аналіз головних явищ і тенденцій у сприйнятті українськими читачами друкованої книги як культурного об'єкта і читання як інкультураційної практики.

Об'єктом статті є сучасна читацька культура в Україні, а предметом – особливості рецепції традиційної книги і читання, які демонструє український медіаспоживач.

Матеріалом статті стали дискусії на веб-сайтах <http://akkerman24.com>, <http://chaspik.pp.ua>, <http://azbooka.com.ua>, <http://owomens.com>, <http://www.menshealth.com.ua>, <http://www.mikportal.org> з приводу книжки і читання.

Рівень вивченості проблеми. Проблема книги, читання розробляється фахівцями в межах теорії соціальної комунікації, теорії видавничої справи, книгознавства, бібліотекознавства. Її у своїх публікаціях досліджують О. Гавеля, Д. Новаккі, Н. Карр, С. Кравченко, Н. Марченко, Ю. Мейер, М. Міщук, Я. Різ, В. Різун, М. Слободяник, М. Тимошик, Г. Швецова-Водка та ін. Бібліотекознавець С. Кравченко, зокрема зазначає: «...В структурі читання як нашого, так і зарубіжного читача, можна виділити «вільне» і «ділове» читання. Залежно від віку і життєвої ситуації читача в його читанні переважає той або інший тип читання...»

Дослідження показують, що ... серйозна художня література втрачає минулу інтелектуальну роль в українському суспільстві. Це примушує дослідників говорити про «примітивізацію» читання, про виникнення покоління, яке не «читає». Особливу тривогу у фахівців викликає читання підлітків і молоді.

Проте, далеко не всі дослідники оцінюють сучасну ситуацію з читанням як кризову. Не дивлячись на те, що більшість досліджень дійсно констатують скорочення простору книжкової комунікації, сьогодні очевидно, що високий статус книги зберігається» [5].

Подібної думки дотримується й О. Гавеля: «Культурологічний аналіз читацьких інтересів обдарованої молоді свідчить про те, що вона прагне до збере-

ження і відродження українських цінностей, звертаючись до галузі героїзму, як старого – традиційного, так і нового. Особливий інтерес обдарованої студентської молоді до теми героїзму виявляється в глибокому аналізі ними вчинків національних героїв як в конкретну історичну добу, так і поведінки сучасних героїв художньої літератури» [1, с. 41].

Польський критик Д. Новаккі (Dariusz Nowacki) описує нинішню культурну ситуацію більш песимістично: «Зникла гуманітаристика, ніхто не пише книг і статей, та й навіщо – всі знання в Інтернеті. Мистецтво та культура потрапили до музею... Музейництво – одне з ключових понять у цій історії. Власне все, що ми ототожнюємо нині з художньою практикою і високою культурою, стало власністю музею, інакше резервації... Тож наступним ключовим поняттям є вінтаж – щось більше, ніж стиль чи мода... Просто світ розвивається надто швидко, програмоване ретро, що практикується як особлива стилізація, має пом'якшувати наслідки шоку (цивілізаційного, технічного, комунікаційного тощо)» [15].

А тепер розглянемо типову мотивацію до читання та спробуємо узагальнити індивідуальні читацькі практики.

Фахова література – лідер читацьких інтересів

У статистичному бюлетені «Засоби масової інформації та книговидавництва в Україні у 2011 році» наведено розподіл книг та брошур за цільовим призначенням у 2011 р. (за даними Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»): навчальні та методичні: кількість видань – 7998 друк. од., тираж видань – 19764,9 тис. прим.; наукові: кількість видань – 4832 друк. од., тираж видань – 1678,3 тис. прим.; усього кількість видань – 22 826 друк. од., тираж видань – 46565,7 тис. прим. [3, с. 14]. Лідерство літератури пізнавального характеру (навчальної, методичної, наукової, меншою мірою, науково-популярної) простежується не тільки в 2011 р., а й у попередньому, 2010 р. (статистичні бюлетені викладені на сайті Державної служби статистики України <http://ukrstat.org>).

Результати наших досліджень суголосні: аналіз мотиваційного змісту індивідуальних читацьких практик показав, що для сучасного читача провідним поштовхом до читання книги є потреба поповнення знань із певної конкретної теми, що виникає в ході навчання або при здійсненні професійної діяльності. Наведемо типовий допис інтернет-користувача:

вибух 6 лютого 2012, 15:51

«Можу сказати про себе – не читаю і навряд чи буду. Інтерес до науково-пізнавальної літератури з лишком покриває Інтернет. Художню літературу просто не переварюю... Може, помиляюся в цьому плані. Єдине, що може спонукати до прочитання книг, – брак знань у якійсь вузькій сфері» [10].

Виникнення саме такого пріоритету спочатку в читацьких інформаційних потребах, а відтак і в інформаційних інтересах ми пояснюємо кількома причинами.

Перша – актуальні в суспільстві цінності та максими. Спеціалісти Фонду «Общественное мнение» (Росія) виявили, що відмітні риси людини XXI ст., або людини-21, – це відкритість до нових технологій, визнання цінностей самореалізації, цінності творчості, цінності кар'єри. Керівник проекту «Поколение 21» щойно згаданого Фонду Лариса Паутова стверджує: «...Люди-21 не розлучаються з банківською картою та використовують особисті автомобілі. Не забувають відвідувати виставки, відстежувати нові вистави і фільми, часто їздять на екскурсії... Істинно сучасні люди – це активні споживачі. Але це споживання пов'язане, насамперед, з бажанням самовдосконалюватися, досягати нових висот, отримавши нові знання...» [2].

Друга причина – структура особистого часу сучасника. У багатьох джерелах відстежується зростання частки робочого та зменшення частки вільного часу. Бажання жити багатогранно, реалізуючи чимало різноспрямованих інтересів, потребує так званого «тайм-менеджменту». Цій темі присвячені книжки Б. Адамса, Г. Архангельського, С. Прентиса, І. Халана та інших авторів; проходять вебінари і тренінги з тематики управління часом. Діловий підхід до ресурсу часу призводить до того, що левова частка припадає на заняття, котрі приносять реальні результати в самореалізації індивіда. За цим принципом він і добирає собі лектуру:

Ivasya 10.04.2012, 10:53

«Я ось недавно прочитала Огілві «Про рекламу», класна книжка, навіть для загального розвитку. Ще дуже класна книжка, як на мене, обов'язкова для прочитання кожній жінці – Дороті Карнегі «Як допомогти чоловікові досягти успіху в справі». Ну і «Чоловіки з Марса, жінки з Венери» [8].

Варто зазначити, що учасники згаданого проекту «Поколение-21» вказують на збереженість та актуальність сімейних цінностей для сучасної людини [2]. Наші спостереження за читацькими інтересами українців теж це підтверджують.

Третя причина лідерства пізнавальної літератури –

самоусвідомлення українцями себе як людей бідних, незабезпечених, яке тільки посилює їхнє бажання віддаватися роботі і шукати конкретної користі в усьому, чим вони займаються. Адже, за даними Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), «громадяни України локалізують себе переважно (88 зі 100) у нижній половині соціальної піраміди: при цьому майже половина (48 %) опитаних віднесла себе до трьох найнижчих позицій із десяти запропонованих (1–3), а 40 % – до двох нижніх (4–5) з чотирьох середніх позицій (4–7). До двох верхніх середніх позицій (6–7) віднесли себе лише трохи більше 10 % громадян і менше ніж півтора відсотка опитаних бачать себе на трьох найвищих (8–10) сходинках соціальної піраміди» [7]. Важливо розуміти: що отримані дані виявляють не об'єктивний стан бідності населення, а сприйняття респондентами рівня власної матеріальної забезпеченості (!). При такій самооцінці, відповідно до піраміди потреб А. Маслоу, потрібною людині стає передовсім та книга, почерпнуті знання з якої завтра приведуть до засадничого – шматка хліба. А вищезгадана відсутність часу для книги, умов для читання «в своє задоволення» породжує відвертий нігілізм:

njkz 13/02/2012 – 00:10

«Зараз ніхто нічого не читає. Зайдіть у бібліотеки – порожньо» [14].

Таким чином, сучасний українець, певна річ, неусвідомлено обмежує свої інформаційні потреби. І задовольняє передовсім найнеобхіднішу з них – у навчальній чи професійній інформації.

Способи читання і труднощі мислення

З джерелами сучасні читачі здебільшого працюють за допомогою методу «серфінгу» – довільно переходячи від одного джерела інформації до іншого (часто від традиційної книги до інтернет-матеріалів і навпаки), жодного не опрацьовуючи до кінця. Ось характерне свідчення інтернет-користувачки:

Н. Біленька 31/03/2011 – 20:42

«Я в основному зараз читаю професійну літературу – багато! Причому не «гризу» всю книгу від початку до кінця, а тільки те, що важливо в даний момент. Згодом повертаюся до інших актуальних питань у будь-якій іншій публікації» [14].

Український дослідник медіазалежності Г. Мироненко застерігає: «Такий характер медіа-споживання можна розглядати як певну модель комунікативної взаємодії, що розвивається у молодій людини і полягає у поверховому, стрибкоподібному, без жодного порядку і сенсу «зчитуванні» інформації, яка потім ніяк не використовується» [6, с. 175].

Натомість фахівці, застосовуючи МРТ-сканування, довели, що традиційне (лінійне) читання стимулює роботу мозку, адже під час читання активізуються ті його ділянки, що й при контакті із реальними об'єктами. Професор Оксфордського університету Джон Стейн стверджує, що читання не можна віднести до категорії «пасивного гаяння часу»: «Колі ми занурюємося в книгу, то робимо щось більше, ніж просто стежимо за сюжетом. Уявляючи, як з героями коїться щось лихе, ми ніби подумки пророблюємо все те ж із самими собою» [13].

Звичайно, висновки і рекомендації вчених заслуговують на увагу. Однак, у щоденній круговерті «серфінговий» метод читання активно поширюється, входить у звичку – і звужене, фрагментарне, кліпове сприйняття інформації призводить до того, що певна частина читачів втрачає здатність працювати з традиційною книгою, аналізувати, осмислювати її. В одній із інтернет-дискусій користувач порадив іншим її учасникам почитати твір «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон» Р. Баха. На що отримав відповідь:

Yuli 17/09/2011 – 17:27

«Кілька разів починала читати, але не подужала. Зараз складно читати те, що змушує думати» [14].

Варто зазначити, що це непоодинокі думки про неспосильність «розумних книг». Нами виявлені дискусії, в яких користувачі обмінюються досвідом щодо того, як примусити себе читати обсягові книги. Наприклад, форум «Читати трудно и скучно» (<http://www.mikportal.org/forum/lite/index.php/t18287.html>): ініціатору розмови форумчани цілком серйозно радять читати потроху короткі тексти, а у подальшому збільшувати їхній обсяг і складність; не користуватися традиційними книгами, а перейти виключно на електронні тощо. Висновок цієї розмови оптимістичний – читати, попри труднощі, потрібно!

Користь від читання, або начитаність як статусна ознака

Передовсім коротка історико-культурна асоціація. Горбачовська перебудова зробила доступними радянській людині раніше заборонені книги: в УРСР теж говорили про «білі плями» і жадібно читали «Діти Арбата» А. Рибакіна, «Доктора Живаго» Б. Пастернака, звісно, й українських письменників: П. Куліша, В. Винниченка, М. Хвильового, М. Зерова, В. Стуса. Ці книги для читачів мали особливий духовний вимір: давали доторкнутися до нещодавно недозволеного, забороненого – і кожен міг почуватися втаємниченим.

Нині книги вже не випрошують один в одного з

обіцянкою «прочитаю за ніч»; на них не обов'язково витратити істотну частину власного бюджету, адже все, мовляв, можна знайти в Інтернеті. Загалом читацька рецепція книги не демонструє такого відчуття сакрального, як це спостерігалось наприкінці 1980 – початку 1990-х рр. Натомість прийшов прагматизм.

В одному з блогів наведений пост із промовистою назвою «Читання корисне!», де перелічено 50 позитивних наслідків і результатів, які «дає нам цей процес», серед них: «розвиток власної фантазії», «дізнатися більше про людей», «набути нових навичок», «навчитись дивитися з різних точок зору», «убити час в дорозі», «завоювати довіру», «стати більш продуктивним», «замінити негативні звички», «стати більш щасливим», «краще використовувати технології», «побувати в тих місцях, які ніколи не відвідував», «дізнатися про час, в якому ніколи не жив» та ін. [11].

Чимало інтернет-користувачів розглядають читання передовсім як процес набуття одиниць IQ, розширення словникового запасу тощо:

talavirik 10 лютого 2012, 16:50

«Читаю фантастику, іноді в історичні події заглиблююся, подивившись черговий фільм.

Відпала потреба в книгах, але розумію що читання класики необхідно, навіть для поповнення особистого словникового запасу» [10];

2012over 7 лютого 2012, 11:40

«...Не знаю як у інших, а на мене читання художніх книг діє дуже сприятливо. Після прочитання чогось цікавого, мій ККД піднімається в середньому десь на 30–40 %, що є вельми «gut» [10].

Таким чином, у сучасній читацькій культурі виразно простежується прагматичний підхід до книги: вона мислиться як точка доступу до інформації, необхідної для кар'єрного сходження, самореалізації, самовдосконалення. Начитаність дорівнює поінформованості, компетентності, а значить повноцінності в певному соціальному прошарку. Тож, книга сприймається багатьма читачами не як найкращий друг (що багато років було незаперечною аксіомою), а радше як найкращий партнер (що нині ще не вербалізовано, але вже діє). Певна річ, якщо при цьому вона не переміщується на друге місце – після Інтернету.

Вінтажність традиційної книжки і читання

В інтернет-дискусії нами виявлені коментарі, витримані в «інструментальній» тональності, в яких традиційна книга відкидається як така, що в

епоху цифрових технологій своє віджила. Інтернет-користувач із покоління 1990-х пише:

Cotton 20.08.2009 – 16:20

«Паперові книги я вважаю незручними і неергономічними для нашого часу. Адже на залізязку розміром з книгу уміщається цих книг тисячі, причому, з ілюстраціями. Ось айбук – це найбільш оптимальний варіант, точно» [12]. Інший користувач – однодумець щойно процитованого – ставить друковані книги в один ряд із берестяними грамотами, мовляв, сучасні люди їх не читали, але від цього не перестали бути розвиненими.

Є й діаметрально протилежні думки (їх висловлюють дещо старші люди):

«Постійно читаю книги, одну за іншою, особливо історичні, та доньку привчаю до книг, і буду читати завжди, а ПК у мене для роботи та ігор» [10].

В інших коментарях відчувається ностальгія за традиційною книгою і читанням. Їхні автори зізнаються, що періодично «почитують Біблію», оскільки «це допомагає зберігати позитивний настрій»; стверджують, що «читання розвіює погані думки»; перечитують класику «для душі», «коли «бермудно» на душі» тощо. Тож, інтернет-користувачі відчувають жагу не тільки до хліба насущного, але й духовного. При цьому джерелом останнього вони називають саме друковану літературну класику, яку сприймають виразно в емоційній площині.

Таке різноманіття думок не дає змоги спрощувати висновки про сприйняття традиційної книги і читання сучасними медіаспоживачами. Складний стан дорослого українця, мешканця міста, котрий має доступ до всіх медіа, описує у своєму романі «Записки українського самашедшого» Л. Костенко: «Колись я читав багато книжок, тепер переважно пресу. Тінейджер каже, що у майбутньому взагалі книжок не буде. Вся світова література вміститься на компакт-дисках. Увесь компендіум знань можна буде взяти через інтернет. І ліси не переводити на папір. Квартири будуть просторі, люди не вдихатимуть книжковий пил.

Мене така перспектива не радує. Я людина ХХ століття, принаймні півмене залишилося там. Я люблю книжку, том, фоліант» [4; 86].

Любов до «книжки, тому, фоліанту», помножена на відносно невисоку довіру до ЗМІ – ця стійка прихильність надто виразна, щоб говорити про повну перемогу електронної книжки у читацького загалу. Вочевидь, про повну не йтиметься й надалі – читання в стилі «ретро» залишиться потребою сучасного українця. Адже саме традиційна книж-

ка часто асоціюється у читачів із якісним читанням, опертим на вартісні ідеї та ідеали.

Есун 29/04/2011 – 23:25

«А я читаю історичні книжки, публіцистику. Хочу зрозуміти витоки нашого жахливого життя» [14].

Володимир 02/07/2011 – 21:14

«Ненавиджу брехню, але й від правди я втомився... Це копання в історичній правді вбиває позитивні ідеали, виховувати молодь вже немає на чому. Павлик Морозов? Павло Корчагін? Панфіловці? Розстріляні київські футболісти (Третій тайм). Молодогвардійці? Карткові будиночки ідеалів... Розбийте... А кому тоді вірити?» [14].

Інтернет-користувачі, як свідчить останній допис, потроху нудяться від ідейної порожнечі сучасності. Австрійський психіатр, психолог і невролог В. Франкл називає це екзистенційним вакуумом. Його слова – ніби про сучасних українців: «Сьогоднішній пацієнт ... страждає ... від глибинного почуття втрати смислу, котре поєднане з почуттям порожнечі, – тому я й мовлю про екзистенційний вакуум» [9, с. 24].

Вищевикладене засвідчує, що традиційна книга сприймається інтернет-користувачами як щось вінтажне, а значить близьке і зрозуміле вже не всім...

Висновки. Ментальні зміни медіаспоживача відбиті у самому сприйнятті друкованої книги як культурного об'єкта і читання як культурної практики.

Рецептивний аналіз дописів інтернет-користувачів дав змогу виявити нігілізм у ставленні до традиційної книги; ми констатуємо явище десакралізації читання: воно втрачає смисл духовного ритуалу і набуває дедалі більше прагматичного значення – як процес набуття знань, необхідних для самореалізації індивіда.

Разом з тим у читацькій культурі все ще зберігаються різні пласти інформаційних потреб, у т. ч. і запити на літературну класику, лектуру релігійного характеру, публіцистику та есеїстику тощо. Такі книги, за свідченнями читачів, збалансовують психологічний стан, живлять ідейно, дають змогу доторкнутися до авторської індивідуальності, реалізованої в слові.

Які завдання при цьому постають перед бібліотеками? Адже зміна поведінки медіаспоживача диктує модифікацію засадничих підходів до організації діяльності бібліотечних установ.

Зростання в геометричній прогресії читацького сегмента, котрий не уявляє свого життя без електронної книги та Інтернету, фактично не залишає інтриги в питанні найбільш перспективних напрямів бібліотечної діяльності. Конкретизуємо ці практичні завдання:

- оцифрування наявних бібліотечних фондів — розширення електронного контенту, з можливостями гіпертекстуального та мультимедійного представлення інформації;
- визнання літератури пізнавального характеру пріоритетом інформаційних потреб читачів, що визначатиме комплектування та оновлення бібліотечних фондів;
- розвиток електронних сервісів та онлайн-баз даних, надання читачам віддаленого доступу до них; забезпечення зрозумілості та прозорості бібліотечних фондів, зручності в роботі з каталогами, базами даних тощо;
- розширення асортименту ліцензованих електронних книг — за автором, жанрами тощо та створення відповідних електронних колекцій;
- здійснення повного циклу інформаційної підтримки наукових досліджень шляхом співпраці з університетами, науковими інституціями тощо — починаючи від збирання первинних даних і до публікації результатів;
- соціалізація роботи — надання персоналізованих послуг для представників конкретних груп (пенсіонерів, молоді, іноземців та ін.);
- скорочення часу обслуговування читача шляхом надання йому комплексу літератури за темою, забезпечення доступу до інформації в інтрамережі, з мобільних пристроїв тощо.

Зрозуміло, що при цьому не втрачають своєї актуальності завдання, пов'язані з власне виховною місією української бібліотеки ХХІ ст. Тут корисною стане співпраця бібліотек із закладами дошкільної, середньої та вищої освіти, інформаційна допомога освітянам, організація спільних заходів із школами, видавництвами, громадськими об'єднаннями та ін.

Бібліотекам доведеться провадити більш активну діяльність, спрямовану на розширення зв'язків із громадськістю, популяризацію своїх послуг у різних цільових групах.

Не можна при цьому зняти відповідальності й з держави: її позиція у питаннях книжкової індустрії, читачької культури значно впливатиме на те, наскільки ефективними стануть старання бібліотек. Адже сьогодні книгозбірні потерпають від нестачі такої підтримки. А йдеться, між іншим, про проблему державницького порядку: в сучасному світі найсильнішими стають суспільства знань, суспільства освічених та успішних індивідів.

Певна річ, пунктирно визначені перспективні напрями у роботі бібліотек заслуговують на поглиблені предметні розробки. А осмислення змін у

ставленні читача до традиційної книги та читання варто уточнити на інших вибірках та із застосуванням інших дослідницьких методик.

Список використаних джерел

1. Гавеля О. Культурологічний аналіз читацьких інтересів обдарованої молоді вищих навчальних закладів України / Оксана Гавеля // Вісник Книжкової палати. – 2012. – № 4. – С. 40–44.
2. Дмитриева А. Каков он – человек 21 века? [Електронний ресурс] / Анна Дмитриева. – Режим доступа : <http://rus.ruvr.ru/2009/09/10/1568753.html> 10.09.2009
3. Засоби масової інформації та книговидавництва в Україні у 2011 році : статистичний бюлетень / Відповідальний за випуск І. В. Калачова. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 34 с.
4. Костенко Л. В. Записки українського самашедшого : [роман] / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с. – (Перлини сучасної літератури).
5. Кравченко С. В. Читання як соціокультурний феномен / С. В. Кравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://yunistlib.rv.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=360&Itemid=140
6. Мироненко Г. В. Медіа-залежність в контексті проблеми формування медіа-культури особистості / Г. В. Мироненко // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – № 120. – С. 173–175.
7. Міжнародна програма соціального дослідження (ISSP): громадяни України про соціальну нерівність : прес-реліз КМІС [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.irf.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=27454:irf-news-uk-7016&catid=23:news-cs&Itemid=64
8. Расскажите, какие книги вы читаете? [Електронний ресурс] / Анна Дмитриева [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://wedding.ua/forum/archive/index.php/t-5512.html>
9. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с. : ил.
10. Читаєте ли ви книги? Опрос телеканала «Бессарабия-ТВ». – Режим доступа : <http://akkerman24.com/BessarabiaTV/141/chitaete-li-vy-knigi.html>
11. Читання корисне! [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://r3mb00.blogspot.com/p/blog-page.html>
12. Читайть трудно и скучно [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mikportal.org/forum/topic18287.html>
13. Чтение полезно для здоровья не меньше спорта // MedikForum. – 27-08-2012 – Режим доступа : http://www.medikforum.ru/news/medicine_news/21061-cthenie-polezno-dlya-zdorovya-ne-menshe-sporta.html
14. Что вы сейчас читаете? [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://chasplik.pp.ua/obsuzhdaem-knigi/31451chto-vy-seichas-chitaete>
15. Nowacki D. Muzeum i tożsamość / Dariusz Nowacki // 04.07.2012 – Tryb dostępu : http://tygodnik.onet.pl/33,0,76768,muzeum_i_tozsamosc,artykul.html